

**„ИГРА ЗА ДУШАТА НА ДЯВОЛА“ –
ЗА МУЛТИКУЛТУРНОСТТА И ЛИТЕРАТУРНИЯ ТОПОС
„ПОГРАНИЧНА ЗЕМЯ“ В КОНТЕКСТА НА ТВОРЧЕСТВОТО
НА ИВО АНДРИЧ И НАЙ-НОВАТА ПОЛСКА ПРОЗА**

*Галя Симеонова-Конах
Университет „Адам Мицкевич“, Познан*

***A GAME FOR THE DEVIL'S SOUL – ON MULTI-CULTURALISM
AND THE LITERARY TOPOS BORDERLAND IN THE CONTEXT
OF IVO ANDRIĆ'S WORK AND OF CONTEMPORARY
POLISH PROSE FICTION***

*Galia Simeonowa-Konach
Adam Mickiewicz University of Poznan*

In contemporary discourse multiculturalism is predominantly associated with the processes of globalization. The paper analyses the problems of the historical multiethnic variety at the borderland, as they have been fictionalized by Ivo Andrić and the works describing “the Polish west” of the Polish writers on the verge between the 20th and the 21st centuries (the so-called roots-seekers). The chronotope of these works covers two regions of Europe – Ivo Andrić's Bosnia, Pomerania and Silesia, parts of which were allocated to Poland after WW2. The methodology of research presents the research theses not only from a literary point of view, but also through the lenses of sociology of literature, culture, multicultural theory and ethnic adaptation.

The historical context of the works is to be found in the events in Bosnia during the 90's of the 20th century, and the public and cultural environment of Polish immigrants in the “West lands”. The various historical events on territories representing ethnic, religious, and cultural crossroads show that multiculturalism yields not only harmony, but threats, as well. Threats, reflecting predominantly the stereotypes of the Other, the Foreigner, along with the historical and cultural impossibility of achieving peace between the ethnic groups.

Key words: multiculturalism, borderland, Bosnia, Pomerania, Silesia

Мултикултурността в съвременните интерпретации е понятие, свързано с глобализацията и пограничната земя като мултикултурен хронотоп. Тя поражда в нашето съзнание представите за съществуването на определена реална територия, пространство на две или повече културни и етнически общности, чието историческо битие има постоянен характер. Големият град днес винаги е многонационален, но никога не е бил погранична земя с цялата нейна историческа проблематика и сложност на човешките взаимоотношения. През първото десетилетие на XXI век наред с другите промени и проблеми на западната цивилизация се открийа и видими пукнатини в мултикултурния модел, който досега бе пропагандиран като единствено възможен от гледна точка на неолибералните и глобалистки представи за обществото. Невъзможната интеграция на част от мюсюлманските емигрантски общности, тяхното капсулиране, трагичният пример на Босна в началото на деветдесетте години на миналото столетие, нейната историческа „обърканост“, религиозна и културна обремененост очертаха франкенщайновските превъплъщения на мултикултурността.

Различните аспекти на съжителството или конфликтите между етносите в исторически и екзистенциален план, особено в литературите на народи, чиято територия е била арена на иноплеменни нашествия, етнически промени и трагически преживявания, намират разнообразни художествени реализации, подвластни са на развитието на обществените идеи в даден исторически момент. Анализът на редица художествени творби през оптиката на литературната социология извежда от дълбинните им структури сблъсъка на културите, проблемите на етническия човек и пограничната земя. Подобно отношение към литературата, третирана в голяма степен като социологичен документ, в който естетическите проблеми имат второстепенно значение, притежава дълга традиция.

Литературните представи за „чуждите други“ в „смесените“ общности или пограничните места, натоварени с травмите на историческата памет, често представят различни версии за диaboличност, родени от етническите различия и историческия опит. Един от начините да се покаже дяволът в полската литература е да му се придаде немски вид. Дяволът на историята в романа *Игра за душата на дявола* (Пиеховски 1988) е немец, лошият дух на манипулативната власт. Той е благородник в двора на полския крал, а едновременно член на тайното общество „Тридесетте сребърника на Юда“, утвърждаващо деспотизма в съседните на Полша страни. Представянето на дявола като немец е вкоренено в отрицателния стереотипен образ на този „она-

сен“ за поляците съсед. Подобен подход разкрива възможностите на литературата посредством своите познавателни функции да покаже, информира и запази по художествен начин съответното разбиране за историческите събития и представи за Другия. До 1989 г. рядко се среща друга гледна точка, и то главно в произведенията на автори, предлагащи външна опция върху полската история. В *Долината на Иса* местният Мефистофел физически прилича на някой си Имануел Кант от Кьонигсберг: зелен фрак, жабо, коси, сплетени отзад на плитка, бели чорапи, а с обувките си на висок ток скрива своите копита. В случая Чеслав Милош не е типичен пример, той преди всичко деконструира иронически стереотипния образ, използвайки „знаци“ от високата световна култура.

Реализацията на литературата като „документ“ се осъществява винаги в определена естетическа и идейна директива или чрез съответния литературноестетически код за направлението и културния период. Творческият възпитателен (дори в чисто художествен план) фактор, заложен в литературното произведение, е интересен не от гледна точка на баналния дидактизъм, а именно в една социо-литературна перспектива, разкриваща както обобщените форми на типовете обществено мислене, така и организиращата ѝ роля за ред исторически формиранни представи за света, региона, Другия. Познавателните функции на литературата винаги са вървели ръка за ръка с митотворческите ѝ способности, авторите наред с влиянието си върху общественото мнение и поведението на индивидуума са предлагали и специфичен прототип на интелектуално поведение във важните за народа „дела“. Митотворческата функция на литературата най-често се опира на пресъздаване и поддържане на застинали в историята образи и идеи, тенденция, силно изразена в полския месианизъм и романтизъм.

Стереотипът е социологическо понятие, но в литературното произведение се развива и функционира в метафоричен план, характеризира се с повтарящи се или неиндивидуализирани докрай изображения, традиционни представи и образци в рецепцията на действителността, които надделяват в художествения образ. Стереотипно се възприема и определението на Иво Андрич за „тъмния свят на Босна“, въпреки че това значение, макар широко употребявано и масово цитирано, е извадено от контекста и има извънхудожествен характер. Неговото функциониране разкрива отношението към художествената литература като към „документ“. В разбирането си за историческия процес Андрич смята „именно турското робство за главна причина за босненската бедност“ (Вежбицки 1965: 97) и изостаналост, от него идва петното,

стигматацията на Балканите, предразсъдъците, насилието, склонността към деспотизъм. В края на XIX век Босна е потопена в духовна летаргия, 97% от населението е неграмотно (Савов 2001: 203), който факт изгражда представите на Андрич, и в този контекст в Моста на Дрина срещаме патриотични акценти, „даже антитурски“ (Вежбицки 1965: 97). Въпреки историческите противоречия в художествения свят на Андрич босненското културно пространство – християнско-славянско-мюсюлманско – е неделимо, макар културните и етническите слоеве да са много объркани – три вероизповедания, азбуки и календари, към които се прибавя и сефарадската традиция. Едва в наше време новата етническа идеология придаде на образите на мюсюлманина в произведенията на Иво Андрич функции на негативни стереотипи, както подчертава Вежбицки – „в една нова Босна без славянство“ (Вежбицки 1997: 90). Андричевите образи се възприемат социологично с белезите на отрицателно художествено обобщение, което затъмнява кристалния идеал на националната „босненска“ идентификация. В това отношение характерно е становището на проф. Мохамед Филипovich, който твърди, че „романите на Андрич (букв. „писанията на Иво Андрич“ – б. а.) са допринесли повече вреди на Босна, отколкото всички армии, които са я опустошавали“¹.

В това изказване няма и мисъл за обективно разглеждане на творчеството на писателя или неговите художествени качества. То отразява единствено нуждите на пропагандната машина на новата национална държава и ненапразно нито едно училище или библиотека в днешна Босна не носи името на Нобеловия лауреат. През деветдесетте години мюсюлманите не се идентифицираха с никого, тяхната националност бе ислямът, от време на време в графите вписваха „югославянин“ или „турчин“, което говори за спомена от привилегированата им позиция в някогашната турска империя, която ги кара да пазят турския патриотизъм (Вежбицки 1997: 92).

Полските стереотипи по отношение на немца са се създавали векове наред, в литературната традиция съществува преди всичко неговият отрицателен образ – врагът, не само по-силен, облечен в железни рицарски доспехи и добре въоръжен, но дори немските колонисти са будели огромен страх. Те се заселват в „пограничната земя“ и чрез своята работливост и порядъчност стават символ на по-добра и резул-

¹ „The writing of Ivo Andric caused more damage [to] the Bosniaks than all of the armies that have ravaged Bosnia,“ Academician Muhamed Filipovic said.“ Jusuf Ramadanovic. *Ivo Andric's writer's block*. // http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/articles/2011/04/04/reportage-01, (04.04.2011). – бел. ред.

татна организация на труда, прекрасна техника, представляват една обществена група, която спазва законите и йерархията. „Тези без съмнение положителни качества на приишълците са предизвиквали в местното полско население не само възхищение, но и силна съпротива“ (Митосек 1974: 52 – 53), защото това население вижда в тях, в обществената им организация и по-високо развита цивилизация, заплаха за полския етнос. „Чувството за чуждост към тази различна култура ражда негативни реакции“ (пак там). Изградените представи, реакции и емоции са записани дълбоко и ненарушимо в националната памет. Още преди десетилетия полските социолози започват да изследват раждането на това чувство за враждебност и процесите на нейното нарастване². По-късно „времето на хитлеристката окупация е трагично историческо преживяване за поляците, което оставя трайни следи в психиката на народа“ (Томала 1997: 76). Същото мо-

² Едва във връзка с чувството за унижение се изяснява процесът на създаване на стереотипа на врага. Самото определяне на противника като враг, независимо от активните действия срещу него, е израз на компенсаторното чувство за преживяно унижение (компенсация на унижението). От друга страна-според „логиката“ на обществените отношения **враг** е една от основните категории в процеса на усвояване и подреждане на действителността. Схематичното представяне на немците в полската литература трябва да се третира и като един от начините да се предотврати евентуалният процес на асимилация от страна на Чуждия, своеобразен антидот срещу чуждото влияние.

До Втората световна война поляците са имали амбивалентно отношение към немците и по-високата немска култура. За функциониращите стереотипи на немца етнологът Ян Станислав Бистрон пише в своята книга *Национална мегаломания*. „Мнението за немците е нелицеприятно, често даже презрително и иронично. Не трябва да се забравя, че това мнение е създадено от полския шляхтич, който се е виждал като кандидат за полския трон и се е отнасял иронично към немския колонист или буржоа, а даже към немския благородник; това мнение са поддържали полският буржоа или селянин, гледайки с ненавист успехите на работливия и спестовен немец“ (Бистрон 1935: 245 – 246). По време на хитлеристката окупация на Полша всички положителни елементи от образа на немца са заличени. Някои черти в техния стереотип, които дотогава са смятани за положителни, са показали своето друго лице – чувството за ред е впрегнато в съвършеното функциониране на насилническия апарат на нацистите, в тяхното послушание към властта (Шарота 1996: 141), качества, които преди са противопоставяни на полското лекомислие и безредие, на славянския индивидуализъм и склонност към славянска анархия. Християните на Балканите, българите, както и Андрич (възприеман като антибосненски автор след 1992 г.), нямат компенсаторни реакции по отношение на турските нашественици/мюсюлманите; те са били смятани за жестоки врагове, но на битово и културно равнище – като еманация на изостаналостта и олицетворение на азиатското – са будели само презрение.

же да се каже и за балканските народи, които носят дълбока психическа травма от един продължителен исторически период на държавно и културно безвремие, когато са откъснати от европейската култура и са насилствено затворени в чуждия свят на турската азиатска репресивна империя.

Един от най-важните резултати след Втората световна война е преначертаването на западната граница на Полша, което променя не само геополитическата, но и културната ѝ позиция. На териториите, които веднага след 1945 г. са наречени „възвърнати“, а после Западни и Северни земи, мястото на немското население заемат големи маси полски преселници от Изток. Тогавашните полски власти с различни психологически механизми, базирани върху спомена за хитлеристката окупация и „ревизионистичната немска истерия“ за пограничните територии като „*verlorene Heimat*“, „*zerrisenes Land*“, „*geraubtes Land*“, изграждат цяла пропагандна система по отношение на „нововъзвърнатите земи“, в която се включва и литературата. Едновременно новата власт хвърля много сили в процеса на социалистическата унификация на културата. „*Пред полските писатели е поставена голяма задача – да се ангажират с проблемите на Западните и Северните земи*“, да се ускори създаването на новото общество, в чисто етническо отношение, която идея е наследена от авторитарните режими в Полша през трийсетте години на ХХ век. Най-важна се е оказала историческата литература – историческите аргументи или търсенето на полската принадлежност на тези нови земи са играли съществена роля във формирането на новото съзнание на преселниците и на целия народ. Следите от немците, които векове наред са живели по тези земи, са заличавани или „ограничавани“ – с изключение на това, което е могло да бъде видяно, т.е. остатъците от немската материална култура. В тази ситуация с историческата литература са били свързани пропагандните надежди. Достатъчно е да се споменат имената на Зофия Косак, Ян Владислав Грабски, Антони Голубьов, Карол Бунш, Тадеуш Яшински и други. Най-голямо внимание тази литература обръща на конфликтите между немските жители и населението, което идва след 1945 г. (Блажейски 2006: 24). Следвоенната литература е изиграла служебната си роля по отношение на държавното задание и в голяма степен е допринесла за митологизирането на „възвърнатите земи“. „*Тя е експонирала стереотипни възгледи – съобразени с държавната политика, имаща за цел да държи будно общественото съзнание на читателите, вместо да се покаже цялата сложност на проблема*“ (заедно с всичко, което е съпътствало изселването на немския етнос).

И както винаги в такива случаи „значение има само пропагандният ефект, литературните критерии са били на втори план“ (Блажейски 2006: 25).

След 1989 г. настъпи промяна в изобразяването на „възвърнатите земи“, писателите се обърнаха към културологичните проблеми на пограничните територии, потърсиха идентичността на новите заселници, появи се поколението писатели, които деконструираха митологемата за етническата чистота на изконно полската „погранична земя“, тази нова проблематика роди „коренотърсаческото направление“ в най-новата полска проза. Тя отбелязва трайна тенденция към промяна на отрицателния стереотип на немца и се вписа в един по-широк кръг от теми и проблематика в прозата на „малките отечества“ (Симеонова-Конах 2011: 189 –196), чиито автори са родени в конструираните след войната региони на Северното и Западното Поморие (Померания) и част от Силезия. Една от творческите интенции на писателите след 1989 г. е да запазят паметта за мултиетническият характер на тези земи, вече мощно полонизирани и позагубили блясъка на многонационален топос. Този подход съществено ги различава от художествените реализации на по-старото поколение автори, впрегнати в следвоенния период в едно пропагандно писателство. Едва сега, след няколко поколения, полските прозаисти – „търсачи на локални корени“, „възвръщат“ на полското историческо и културно съзнание тези земи и като „свое място“ (Хвин 1997: 162 – 163), носещо всички следи и спомени на един мултиетнически топос.

Разбира се, тези процеси са свързани с много по-дълбоки структурни промени в обществото, рецепцията на действителността и историческите събития, както и в ценностната система по посока на преодоляване на стереотипите, цензурата и пропагандните клишета. Падането на Берлинската стена формира представите на полската интелегенция от прелома на осемдесетте и деветдесетте години за „Европа на отворените граници“, в която пограничната земя не е вече някакъв ненарушим Лимес, разделящ диaboличния Друг, „универсалното Зло“ от земята на „въплътеното Добро“ и етническата еднородност. Това виждане, разбира се, в един идеален план представя пограничното пространство като територия на взаимно проникване на националните култури. Проблемите на полско-немското погранично съжителство, тежестите на историческото съзнание намират образен еквивалент в историята на Петер Шлемилс, героя на Адалберт фон Хамисо от едноименната средновековна новела. Шлемилс продава сянката си на дявола, впоследствие се оказва, че не е в състояние да живее без нея (Хвин

1997: 7 – 8). По подобен начин функционира културното наследство и историческата памет: струва ни се, че нашето ежедневие е „чисто“, без историчност, а по невидим начин те влияят върху човешките представи, действия и взаимоотношения. В цялото направление на литературата на „малките отечества“ след 1989 г. старите немски топоси са жив реален фон в произведенията, а много често и своеобразен герой на пограничната земя, ключ към днешния ден на новите жители. Тези литературни светове са обвеяни с нескривано възхищение към многообразието на култури, традиции, езици и религии, те са архетип на „частната родина“, вече по принцип аисторическа.

Промените в културното и етническото пространство след войната, културните разлики между поляците и немците, историята, дялаща преселниците, които заемат мястото на „автохтонното“ население, героят на Стефан Хвин представя не чрез антропологични и историософски разсъждения, а посредством променящата се архитектура на града, пейзажа, новите наименования на улиците в Гданск, живота на неговите градини. Спокойната сигурност на старите (немски) паркове контрастира с безпокойството на новите (полски) градини, в чиято хаотичност и случайност се оглежда преходността на света. Материалното наследство на немската цивилизация е история образ, история на предметите, принадлежаща на друга висока материална култура, която новите полски пришълци правят усилия да адаптират или усвоят (Симеонова-Конах 2006: 317 – 318). В новата полска проза след 1989 г. изключително много внимание се обръща на архитектурата, на старата немска топография на градовете – като един образен начин да се покаже културата на липсващите Други, да се акцентира върху пропагандната лъжа през изминалите петдесет години. Авторът гледа на историята през призмата на културните конструкти, регионалната специфика и архитектурата.

Чуждостта на западната земя и нейното трудно „усвояване“ буди луди мечти у младите потомци на някогашните пришълци: *„да се взриви всичко от Шчечин до Воек Турошовски. Гражданската маса да се анулира преди всичко по химически начин. Градовете да се заорат, зданията и църквите да се разрушат, панелните блокове да се унищожат. Селата да се подпалят“* (Олшевски 2003: 14).

Повечето от авторите „коренотърсачи“ са настроени критично, техните герои са белязани от невъзможността да се чувстват у дома на мястото, пренатоварено с усещане за „чуждост“: поляците са приемали цели немски квартали, модерни за времето къщи и чифлици с тех-

нически иновации, „хората са седели на куфарите в очакване немците да се завърнат“ (Бабински 2001: 324 – 325)³.

Етногеографският интерес на съвременните писатели и чувствителността им към проблемите на мултикултурността ги кара да вървят по непознат досега път в изобразяването на т. нар. възвърнати земи, без връзка с досегашната национална идеология. Това е сложният процес, изминат от жителите на Вроцлав, превръщането му от ничия земя в малко отечество. Редица изследвания, които се появиха през последното десетилетие, показват държавната полска политика веднага след войната, отношението към немците, включително и репресии, към принудително депортираните в рамките на акция *Висла* украинци, лемки, беларуси, руснаци, а също така към евреите, татарите и циганите, чиято главна цел е била бързото реполонизиране на „възвърнатите земи“, „стремеж към заличаване на всички следи, свидетелство за немското минало на региона“. „Полските власти [...] през 1947 г. вече твърдят, че няма национални малцинства в Западното Поморие“ (Ходурски 2001: 69). „В периода 1946 – 1947 г. земите на Западното Поморие стават арена на ожесточени политически борби и репресии, непознати на други места в Полша. Всичко това довежда до формиране на една постмиграционна общност, в която все още не е изкристализирало още локално и регионално съзнание“ (Осенковски 2001: 96). След войната в Поморието (Померания) настъпва конфронтация на преселените тук поляци и другите неполски народности и този процес протича двупосочно: вековната автохтонна немска общност се разпада (емигрира в Германия), едновременно се формират нови общности от реемигранти, преселници от бившите полски източни територии.

Въпреки отдалечеността на събитията, историческите и културните разлики аналозите със ситуацията в Босна през деветдесетте години могат да бъдат потърсени в най-широк социологически и универсален контекст. В следвоенна Полша, както и в съвременна Босна, са се опитвали да разрешат с помощта на идеологически или националистически ключ някои национални проблеми на следвоенната реалност, отваряща врати към ада на етническата чистота. От семиологична гледна точка една от основните прояви на мултикултурността е съзнанието за собственото културно битие. Още Юрий Лотман обръ-

³ Същият автор пише за редица отрицателни явления, които след войната процъфтяват в Поморието. Тук са прииждали на т. нар. „шабер“ (мародерство в изоставените от немците имоти) всякакви криминални елементи от другите части на страната. Освен че имат престъпен характер, описваните събития показват и факта, че тези земи и домове са третираны като чужди.

ща внимание, че никакво „ние“ не може да съществува, ако не съществуват „те“. Подобна теза в най-голяма степен характеризира „семи-осферата“, ситуацията на пограничната земя.

Ако трудната обща история на немци и поляци в „пограничната земя“ все пак е история на народи от един културен кръг, християнски и европейски народи, които са се конституирали като държави още през Средновековието и притежават стабилна народностна идентификация, то мултиетническите проблеми на Босна в творчеството на Иво Андрич представляват един много специфичен епизод, макар и универсализиран в общата етническа балканска мозайка. В него се оглежда изключително тежкото наследство от османското владичество на Балканите, векове на репресии, етнически размествания и насилствена промяна на религията, сблъсъкът на две коренно различни култури и ценностни системи в такива фундаментални области, каквито са правата на личността и на жените.

Същността на толерантността към Другия произлиза от нейните хуманистични и надисторически ценности, свързани с доверието, отвореността към другите, разбирането на чуждата култура. Естествено, действителността винаги е много по-сложна и жестока. Строежът на моста на Дрина, в естетически и практически смисъл, е оставил дълбока следа в съзнанието на писателя, който е усетил цялата символическа концепция на моста в многонационалната структура на страната, в която е живял: за него мостовете „са по-важни от къщите, уличните фенери или храмовете“. Това се вижда както в известния му роман, така и в неговия очерк *Мостове*, по-късно тази идея е допълнена и развита в *Разговор с Гоя*. Творбата на Андрич *Писмо от 1920 година* може да бъде квинтесенция на проблемите и заплахите на мултикултурността, тя синтезира най-дълбоката критика на писателя към неговата родина. В написването на това писмо веднага след войната не е трудно да се открият и личните мотиви на автора, чуваме гласовете на времето, хронотопът на пограничната земя, страховете на писателя, разгърнати образно в най-осезателните разлики и разломи в битието на различните етноси. Андрич сугестивно описва безсънната „мултиетническа“ сараевска нощ, нейните гласове: часовниците на католическата църква и на православната църква, които с малко разлика помежду си отмерват времето, Сахаткула от Беговата джамията на бейовете огласява същевременно единайсет часа – едно призрачно турско време, наложено от странното часоброене на далечни, чужди страни, за еврейската общност никой не знае колко е часът според сефарадската традиция, и колко според ешкеназката. Като се събудят, всички сараевски

жители ще се радват и тъжат, празнуват и посят според четирите различни, скарани помежду им календара, и всички свои молби и молитви ще отправят към едно и също небе на четири различни литургически езика (Андрич 1989: 43 – 46). По време на Втората световна война действително много военни престъпления са дело на нацистите, но голяма част от масовите „ликвидации“, моралният упадък на човека са ефект от укритите вътрешни конфликти. Босна е болезненият комплекс на Андрич, общочовешките проблеми той винаги пренася в своето отечество, третира проблемите в рамките на определена историческа мотивация и контекст. Съмненията и песимизмът на автора са свързани по-скоро с невъзможността да се постигнат бързи ефекти в отношенията между хората, смята, че са нужни творчески човешки действия в тази насока. *„Различни времена, календари и литургии, православните сърби, католическите хървати, малка група евреи, също нееднородна (един от тях е главният герой, д-р Левенфелд). И някогашните господари на тази земя – босненските мюсюлмани, в миналото жестоки господари на християнската рая, по-късно – езичето във везните на политическите спорове в Босна, в зависимост от конюнктурата са преминавали ту на сръбска, ту на хърватска страна“* (Вежбицки 1997: 78).

Андрич не се интересува толкова от културологичните проблеми, както съвременните автори, него го занимава философията на историята, показва по фаталистичен начин невъзможността Босна да се промени, тя е застинала в историческата примка на ненавистта и омразата. Универсализираните образи на Андрич фактически демистифицират *„трагичната прокълнатост на Балканите“*. За него не само този регион, въобще светът и историята са територия на зло и насилие, произведенията му, както малко други в европейската литература, показват тънката граница на омразата и любовта между етносите и хората. *„Бягство от омразата, насилието, страха и страданието според Андрич не е възможно в историческия и земен път на човека. Светът и историята – а не само Балканите – са поприще на зло и насилие. [...] Спасение от историята на историческо равнище според Андрич няма. Единственият изход е метаисторически, трансцендентен“* (Игов: www.liternet.bg).

Думите за *„босненския инстинкт за убиване“* са сред най-тежките обвинения на д-р Левенфелд. За Андрич терорът и жестокостите са донесени в Босна от турските завоеватели, но съпротивата на поробените също е безскрупулна, що се отнася до цената на човешкия живот, тъй като ислямският фанатизъм на завоевателите буди христи-

янский. Векове наред каквото и да било културно развитие е било възможно единствено в рамките на ориенталната култура: *„Мюсюлманските джамии, религиозни училища, малкото, но красиви мостове, издигани от везирите – това е цялото постижение от тези времена, няма никакви културни институции. Традициите на някогашните еничари – безскрупулни и жестоки, са живи сред част от мюсюлманската общност“*. Това са едни от изворите на босненската ненавист (Вежбицки 1965: 88).

Прочитът на творчеството на Иво Андрич в опростен миметичен план само утвърждава негативния образ на Балканите. Няколко десетилетия, по-късно по време на юговойната, цялата сложност на мултикултурната реалност бе подменена със стереотипите за *„вечните балкански етнически вражди“*, с лика на *„босненската омраза“*. Светът бе залят от шокиращи репортажи и шокиращи заглавия за зверства и етнически прочиствания, прилагателните *„босненски“*, *„югославски“* бяха заменени без трудности с *„балкански“*. Тежката сянка на Босна падна върху целия Балкански полуостров: *„Отново възникна образът на Балканите като тъмен ъгъл на Европа, място, населено от войнствени диви народи, непонятни и неевропейски, воюващи помежду си, вечното буре с барут. Напразно поколения учени се бяха старали да докажат колко стереотипизирано, аисторично, неправилно е създаван и пресъздаван образът на Балканите на Запад. Сега този страховит образ се върна и препотвърди вече не като интелектуална конструкция, а като реални факти. Цялата вековна и пъстра история на Босна беше сведена до „земя на омразата“ и „тъмен вилает“⁴* (Никова 2001: 216).

От друга страна – Западът не обърна внимание на положителните тенденции, на факта, че *„балканизирането на Югославия не доведе до балканизация на региона“* и югоконфликтът нямаше пряко отражение върху междуетническите взаимоотношения в уж болните от национализъм балкански страни. Определенията на Андрич, извадени

⁴ По-нататък в статията авторката анализира мултиплицирания *„ужас“*, показван и преекспониран в продължение на години, който *„трайно запечата на Запад убеждението за „другостта“ на Балканите, на тяхната „неевропейскост“ и анахроничност. Западът почти не обърна внимание на положителните тенденции около „балканската криза“: югофедерацията се разпадна отвътре. И България, и Румъния, и Албания положиха огромни усилия да решат своите собствени междуетнически проблеми, които със сигурност не бяха по-малко напрегнати и исторически обременени от тези в югофедерацията, и се устремиха в обратната посока – към демократично развитие* (Никова 2001: 256 – 261).

от художествения контекст на произведенията му, както и цялото му творчество, посветено на универсалната трагедия на човека в „тъмния свят“, въобще тук, на земята, по ирония на съдбата станаха причина писателят да бъде обявен за враг на мюсюлманите в своята родна Босна. Краят на ХХ век показва как „малките отечества“, пограничната земя от романите на Иво Андрич, се превръщат в национална държава по пътя на войната, в която няма място за Другия, той е възприеман като заплаха, където тече обратният процес – от мултикултурност към етническа еднородност.

В полската история едва след петдесет години високата литература изпитва тъга по мултикултурния модел, по липсващото културно многообразие на „нововъзвърнатите земи“. Националните държави убиват символически, понякога и физически Другия, който не се вмести с пропагандните стереотипи, в името на етническата чистота. Тази заплаха Андрич много отдавна я пресъздаде художествено. Когато културните разлики са огромни и вървят по историческите антиномии Европа – Азия, християнство – ислям, индивидуална свобода – колективна зависимост, а историческата памет е натоварена непреодолимо с актове на насилие, то конфликтът за Андрич като исторически песимист е неизбежен. Босна днес е топос на единичното. Постюгославските държави се конституират като национални многокълно, едва в края на ХХ век, докато на европейския континент този процес е завършил към прелома на ХІХ и ХХ век. Всяка подобна нова държава изпитва нуждата от архимитове за своето основополагане и съществуване, митологизира новата си същност и необходимостта от славно минало, от вражеския образ на Другия. Писателят не скрива, че винаги е смятал Австро-Унгарската империя за по-цивилизован завоевател, отколкото Османската. От съвременна гледна точка Андрич показва конфликтността, но и безконфликтността на малките отечества и многонационалните култури, диалога на разликите, който невинаги е възможен, но понякога започва, богатството на човешкия свят като универсално отечество, издигнато над историческите и политическите различия.

В най-новата полска проза топосите на пограничната земя са минали през чистилицето на историческата дистанция, усвоени са като кодове на високата култура, превърнали са се в едно силно митологизирано пространство с богато материално и духовно минало, *genius loci* за авторите, които искат да спасят спомена за мултиетническата им същност, за изкореняването и вкореняването на човека. Повествователят в творбата на Анджей Завада *Бреслау* е роден в

„немска къща“ и не може да се освободи от чувството, че Вроцлав (немският Бреслау) е чуждестранен град. Промените в литературното пресъздаване и деконструирането на мита за „възвърнатите земи“, на стереотипа на немеца, част от пропагандната и националистическа та матрица по времето на социализма, са видими в няколко идейни и повествователни пласта. Полските певци на „малките отечества“ се съсредоточават върху културните и историческите разлики, за повечето от тях немската духовна и материална култура е универсален образец и в този контекст често се разгръща мотивът за немеца – но вече като „ерудит, поет, философ, аристократ“, немците са интерпретирани като общност на поети и философи, тяхната стара култура става основен знак на настъпилите метаморфози. Нейната красота и съвършенство, предвоенните названия в топографията на градовете възкръсват в описанията на вилите и градините на Гданск-Олива, тук е къщата на Грета Хофман от разказите на Павел Хуеле, изпълнена с мебели в стил *бидермайер*, немските замъци в Поморието, където поляците често намират „немски съкровища“. Разиграва се истинско сантиментално пътешествие във времето и пространството, авторите се надпреварват да пресъздават немски персонажи, които помнят своето малко отечество и се връщат в изгубения Хаймат. Интелектуалното възхищение към немската литература намира израз в многобройни интертекстуални препратки⁵. Полските прозаисти от деветдесетте години продължават тънката нишка на Милошевата традиция, мултиетничността за тях има преди всичко културно измерение, те трансформират немското като знак на високата общочовешка култура, атакуват досегашните стереотипи, но много патетично и екзалтирано.

Разбира се, особеността на анализираната литературна и реална ситуация се заключава във факта, че в описваните от полските автори мултиетнически места Другия вече почти физически го няма, напуснал ги е или е прогонен от историята и човешката нетолерантност. Авторите са заплениени, изпълнени са с нескривано възхищение към

⁵ В *Дом дневен, дом нощен* Олга Токарчук описва историята на аристократичната фамилия фон Гьоцен, в *Дневник на привидностите* Карол Малишевски – Йоахима Якобс, предполагаемата внучка на Хьолдерлин, която говори с цитати от Гьоте. В есето си *Бреслау* Анджей Завада изрежда всички велики немци, жители на днешния Вроцлав: поета Ангелус Сибелус, Макс Борн – физик нобелист, Теодор Момсен – историк и нобелист, великия драматург Герхард Хауптман, също носител на Нобеловата награда за литература; Павел Хуеле в своите творби припомня Вагнер и Шопенхауер, Стефан Хвин – немския романтик Хайнрих Клайст.

многообразието и смесените традиции, езици, религии, но това е не-реалният свят на знаците на културата, илюзорен, сътворен литературно във високите регистри на стилизациите и символизацията. И тук е заложена голямата разлика с Балканите, където Другият, а още повече Екзотичният Друг, произхождащ от съвсем различен културен и религиозен кръг, с цялата историческа обремененост на взаимоотношенията, съществува физически, съседски и битово, а в исторически план – реално или въображаемо – и като заплаха. В първия случай разпадането на идеологическите директиви след 1989 г. дава лекота в адаптирането на една чужда, но подобна и висока световна култура без реално физическо присъствие на чуждия Друг, неговото влияние е неутрализирано. На Балканите ситуацията е много по-усложнена в културно отношение – психологическата травма на откъсването от европейската цивилизация на балканските християнски народи и насилственото им включване в една чужда за тях азиатска средновековна цивилизация, противопоставянето на твърде различните християнска и ислямска култура правят почти невъзможно тяхното взаимно проникване, поддържайки преди всичко една коекзистенция на битово равнище.

И въпреки всичко Андрич описва и „строи“ моста на Дрина, както днес полските писатели, съвременните „търсачи на корени“, водени от новите политически реалности, прехвърлят художествени мостове между старите и новите немско-полски места, Данциг и Гданск, Бреслау и Вроцлав. Мостът на Дрина е много по-сложен градеж, тъй като трябва да се създава в условията на реална мултикултурност и тежко историческо наследство.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрич 1989:** Андрич, И. Писмо от 1920 година. // *Летуване на юг*. Състав. и прев. Св. Игов. Варна: 1989, 43 – 46.
- Бабински 2001:** Babiński, G. Dom jako element kulturowy pogranicza zachodniego. Zarys problematyki. // *Pogranicza etniczne w Europie. Harmonia i konflikty*. Ред. К. Krzysztofek. Białystok: 2001, 324 – 325.
- Бистрон 1935:** Bystron, J. S. *Megalomania narodowa*. Warszawa: 1935, 245 – 246.
- Блажейски 2006:** Błażejski, T. Między stereotypem a różnicowaniem. Wizerunek Niemca w literaturze polskiej 1945–1989 r. // *Wizerunek Niemca i Rosjanina we współczesnej literaturze polskiej. Rekonesans*. Ред. Т. Błażejski, Н. Kniep. Łódź: 2006, 24.

- Вежбицки 1965:** Wierzbicki, J. *Ivo Andrić*. Warszawa: 1965, 88, 97, 98.
- Вежбицки 1997:** Wierzbicki, J. *Bosnia Ivo Andricia*. Krasnogruda nr 7. Sejny 1997, 78.
- Игов:** Св. Игов, *Обратните ходове на Иво Андрич*, www.liternet.bg
- Митосек 1974:** Mitosek, Z. *Literatura i stereotypy*. Wrocław: 1974, 52 – 53.
- Никова 2001:** Никова, Е. Войната в Босна и Балканите. // „*Особеният случай*“ Босна. Изследвания. Ред. А. Желязкова. София: 2001, 216, 256 – 261.
- Олшевски 2003:** Olszewski, M. *Do Amsterdamu*. Kraków: 2003, 14.
- Осенковски 2001:** Osekowski, C. Bariery integracji społecznej na Pomorzu Zachodnim w latach 1945 – 1956 // *Pomerania. Ethnica. Mniejszości narodowe narodowe i etniczne na Pomorzu Zachodnim*. Ред. М. Giedrojć. Szczecin: 2001, 96.
- Пиеховски 1988:** Piechowski, J. *Gra o duszę diabła*. Warszawa: 1988.
- Савов 2001:** Савов, Г. Босненско-херцеговинска литература – единство на различията.// „*Особеният случай*“ Босна. Изследвания. Ред. А. Желязкова. София: 2001, 203.
- Симеонова-Конах 2006:** Симеонова-Конах, Г. Пътувайки към Бабадаг или за моделите на пространството в полската проза на прелома между ХХ и ХХІ век.// *Паусиеви четения. Литература. Фолклор. Научни трудове. Филология*. Отг. ред Ж. Чолакова и колектив, т. 44, кн. 1, сб. Б. Пловдив: 2006, 317 – 318.
- Симеонова-Конах 2011:** Симеонова-Конах, Г. *Постмодернизмът. Българският случай*. София: „Изток-Запад“, 2011, 189 – 196.
- Томала 1997:** Tomala, M. *Patrzac na Niemcy. Od wrogości do porozumienia 1945 – 1991*. Warszawa: 1997, 76.
- Хвин 1997:** Chwin, St. „Literatura pogranicza“ a dylematy Europy Środkowej. // *Tematy polsko-niemieckie*, ред. Е. и R. Traba. Olsztyn: 1997, 162 – 163.
- Ходурски 2001:** Chodurski, A. Polityka narodowościowa na Pomorzu Zachodnim w latach 1947 – 1956. // *Pomerania. Ethnica. Mniejszości narodowe narodowe i etniczne na Pomorzu Zachodnim*, ред. М. Giedrojć. Szczecin: 2001, 69.
- Шарота 1996:** Szarota, T. *Niemcy i Polacy. Wzajemne postrzeganie i stereotypy*. Warszawa: 1996, 141.